

УДК 930.1:327.5(47:497.1)“1948”(093)

РАДЯНСЬКО-ЮГОСЛАВСЬКИЙ КОНФЛІКТ ЗА ДАНИМИ ПРОТОКОЛІВ ПОЛІТБЮРО ЦК КПЮ

Юрій ШАХІН

*Одеський національний університет імені І.І.Мечникова
вул. Щепкіна, 12, Одеса, 65026
Кафедра нової та новітньої історії*

У статті проведено аналіз протоколів Політбюро ЦК КПЮ як джерела з історії радянсько-югославського конфлікту. Показано, що протоколи містять матеріал, який дає змогу зрозуміти, чому югославське керівництво наважилося на різку відповідь Сталіну. При розкритті мотивів відсічі проведено паралелі з поведінкою сталіністів в інших країнах.

Ключові слова: протоколи, Політбюро, радянсько-югославський конфлікт, міжнародні відносини, Югославія, Албанія, Болгарія, СРСР.

Радянсько-югославський конфлікт став предметом серйозного вивчення в останні роки існування радянської історіографії. Саме на межі 1980–90-х років були в основному визначені причини конфлікту, доволі детально описано його хід на початковому етапі, введено до обігу та опубліковано багато важливих джерел з історії радянсько-югославського протистояння. Хоча досягнення дослідників, що займалися даною проблемою, як у Радянському Союзі, так і в Росії на початку 90-х років великі, все ж деякі джерела з проблеми ще не стали надбанням широкої наукової громадськості. До джерел такого роду належать, серед іншого, протоколи засідань Політбюро ЦК КПЮ.

На сьогодні відомо п'ять протоколів, що мають відношення до радянсько-югославського конфлікту. Першу публікацію одного з них здійснив у 1984 р. югославський історик Владимир Дедієр у праці “Нові доповнення до біографії Й.Броз-Тіто”¹. В.Дедієр видав протокол розширеного засідання Політбюро ЦК КПЮ від 1 березня 1948 р. – один із найважливіших документів, що стосуються конфлікту з Радянським Союзом.

Особливість цієї публікації полягає в тому, що оригінал тексту підданий значній редакторській правці. У більшості випадків редактор, імовірно, мав намір зробити текст легшим для сприйняття. Однак в результаті відбулася суттєва інтерпретація тексту, яка призвела до деяких змін у тексті. Наприклад, замість вислову “вгору” було послідовно написано “в Москву”. Читач позбавлявся необхідності вгадувати, про яку гору йдеться, але при цьому він позбавлявся можливості дізнатися, як Політбюро ЦК КПЮ сприймало в той час керівників СРСР. З метою надання тексту зв'язності редактором були

¹ *Dedijer V. Novi prilozzi za biografiju Josipa Broza Tita. Knj.3. Beograd, 1984. S.303–307.*

довільно переставлені деякі фрагменти, вставлені додаткові слова, яких нема в оригіналі тощо. За версією В.Дедієра, значна частина протоколу була докладно викладена радянським істориком Ю.Гіренком². При цьому переказ містив великі цитати. Завдяки цьому вітчизняний читач отримав уявлення про цей документ.

Наступна спроба використати дані протоколів Політбюро ЦК КПЮ при вивченні радянсько-югославського конфлікту була здійснена Л.Гібіанським. У передмові до публікації секретного радянсько-югославського листування він вперше пише про протокол засідання Політбюро від 19 лютого 1948 г.: «Досі про це засідання ніде не згадувалося»³. Вказавши, що на цьому засіданні вперше було поставлено питання відносин Югославії з СРСР і що дане засідання прийняло рішення, котрі були лише підтверджені 1 березня 1948 р., Л.Гібіанський більше на даному документі не зупиняється, що й не дивно: адже його метою був джерелознавчий аналіз радянсько-югославського листування, а не вивчення протоколів Політбюро.

Тим часом, на початку 1990-х років найбільший югославський фахівець з історії післявоєнної Югославії Бранко Петранович зумів домогтися першої наукової публікації всіх протоколів засідань Політбюро за 1945–1948 рр., що передували V з'їзду КПЮ. Хоча текст публікації Б.Петранович підготував ще в 1983 р., з політичних міркувань видання постійно відкладалося⁴. Публікацію здійснено лише в 1995 р. – на наступний рік після його смерті.

Особлива цінність цього видання – додаток з факсиміле протоколів. Він дає змогу звіряти оригінали з тлумаченням Б.Петрановича, надрукованим в основній частині праці. Іноді завдяки факсимільним текстам виявляються допущені автором помилки. На жаль, у багатьох випадках якість відтворення факсиміле не є найкращою, що, зокрема, пояснюється станом оригіналів: записи велися переважно олівцем.

Таким чином, з 1995 р. протоколи засідань Політбюро теоретично стали доступними для широкого кола дослідників, що володіють сербсько-хорватською мовою. Однак у період правління Мілошевича Югославія перебувала у відносній міжнародній ізоляції, тому публікація пройшла непоміченою як у російській, так і в українській історичній науці. Досі, наскільки мені відомо, на видання Б.Петрановича робив посилання лише Л.Гібіанський⁵.

Огляд історії питання показує, що історики, як у радянський час, так і в наші дні, рідко використовували протоколи Політбюро ЦК КПЮ як джерело з історії радянсько-югославського конфлікту. В історіографії є згадка тільки про два з них, хоча всіх їх було п'ять. Самі ці згадки мають значною мірою описовий характер. Так, уже згадувалося, що Ю.Гіренко обмежився переказом доступної йому версії протоколу від 1 березня 1948 р. Ситуація, що склалася навколо цих джерел, і визначила необхідність проведеного мною дослідження. У зв'язку з цим виникає ряд проблем, про які йтиметься далі.

Уперше питання радянсько-югославських відносин розглядалося на засіданні Політбюро ЦК КПЮ 19 лютого 1948 р., хоча розбіжності з СРСР, що безпосередньо призвели до конфлікту, проявилися вже у серпні 1947 р. Тоді Югославія і Болгарія

² Гиренко Ю.С. Сталин–Тито. Москва, 1991. С.343–346.

³ Секретная советско-югославская переписка // Вопросы истории. 1992. № 4–5. С.122.

⁴ Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948). Beograd, 1995. S.XVI.

⁵ Гибианский Л.Я. Формирование советской блоковой политики // Холодная война. 1945–1963 гг. Историческая ретроспектива: Сб. ст. Москва, 2003. С.179, 185.

досягли домовленості про союз, і їхні керівники проговорились про неї публічно, а на думку Сталіна, це було несвоечасно. В грудні 1947 р. покінчив самогубством один із керівників Албанії Нако Спіру. В передсмертній записці він звинуватив у своєму вчинку Югославію. Сталін висловив невдоволення югославською політикою в Албанії. У січні 1948 р. Й.Б.Тіто прийняв рішення послати до Албанії югославську дивізію. Уряд СРСР про це не повідомили, з огляду на що В.Молотов висловив різке невдоволення і викликав до Москви югославську делегацію. Він стверджував, що в зовнішній політиці між Югославією та СРСР є серйозні розходження, хоча в Політбюро ЦК КПЮ так не думали. До повернення з Москви югославської делегації, шокованої влаштованим їй прийомом, Політбюро не вважало за потрібне розглядати питання відносин з СРСР.

Утім, пізня поява таких даних у протоколах може мати одну суто технічну причину. Як пише Б.Петранович, за свідченням одного з членів ЦК КПЮ С.Вукмановича-Темпо, механізм прийняття рішень у вищому партійно-державному керівництві не вимагав жорсткого формалізму: “Реальні рішення приймалися у Тіто. Рішення приймалися між партіями більярду або переглядом фільму. На неформальних зустрічах вузького керівництва були присутні, крім Тіто, члени Політбюро КПЮ Е.Кардель, М.Джилас, А.Ранкович, Коча Попович (хоча він не був членом Політбюро)... Другий спосіб прийняття рішень, згідно з тим же джерелом, полягав у вирішенні певного питання безпосередньо на зустрічах Тіто з відповідним відповідальним керівником”⁶. До того ж у Політбюро не було чіткої системи протоколювання засідань, тому протоколи, що збереглися, не можуть відображати всієї повноти картини. Так чи інакше, в текстах протоколів, які є у розпорядженні дослідників, перша згадка про розбіжності Югославії з СРСР датується лютим 1948 р.

Зрозуміло, з цього не випливає, що в керівництві КПЮ могли щось затівати проти СРСР, приховуючи це до певного часу. В протоколах, як і в інших відомих джерелах, не міститься ані найменшого натяку на подібні плани. Більше того, на сьогодні можна вважати однозначно встановленим, що ініціатива початку та ескалації конфлікту повністю належала Сталіну та його оточенню. Однак конфлікт передбачає, що дія однієї сторони наштовхується на протидію другої. І протокол засідання Політбюро від 19 лютого 1948 р. містить чітку інформацію, що така протидія виникла. Члени Політбюро КПЮ проігнорували сталінські вказівки щодо коректування зовнішньополітичного курсу Югославії. Л.Гібіанський підкреслює незвичайність поведінки югославського керівництва після критики його Сталіним 10 лютого 1948 р.: “Це було безпрецедентним. Спроби діяти явочним порядком, без консультацій з Москвою, проявлялися в югославів і раніше, в тих випадках, коли вони вважали за необхідне прийняти якісь рішення, з приводу яких, однак, завчасно передбачали негативну радянську реакцію. Але, як правило, така поведінка не виходила за межі традиційних відносин між начальником та підлеглим: допускаючи в своїх специфічних інтересах, коли можливо, деякі вільності за спиною першого, другий водночас загалом дотримувався субординації, залишаючись суб’єктом ієрархічної системи. Цього ж разу Белград, отримавши прямі вказівки Сталіна, пішов на їх порушення всупереч ієрархії в радянському блоці”⁷.

⁶ Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ. S.XIII.

⁷ Гибианский Л.Я. Формирование советской блоковой политики. С.169.

Протокол засідання Політбюро від 19 лютого переконливо демонструє, що вожді Югославії не збиралися сприймати вказівки Сталіна як керівництво до дії. Розходження через відправку військ в Албанію Тіто вважав “невеликим прорахунком” Югославії. Він також відмовився від федерації з Болгарією. Югославський чільник відважився заявити: “Ми повинні бути впертими щодо нашої лінії, щодо зміцнення ролі Югославії в світі, що, в кінцевому підсумку, і в інтересах СРСР”⁸. Окрім того, Тіто запропонував кроки у відповідь Радянському Союзу: “Не посылати людей на навчання в СРСР”⁹. Таким чином, радянська дія вперше зіткнулася з югославською протидією.

У радянській та сучасній російській історіографії досі увагу звертають здебільшого на причини радянської дії, фіксують зв’язок радянської політики щодо Югославії з загальним загостренням “холодної війни”, базовими ідейно-політичними постулатами радянської зовнішньої політики, наголошують на невивчених аспектах її формування. Щодо позиції Югославії можуть в кращому випадку нагадати точку зору офіційної югославської історіографії, що конфлікт виник через різне розуміння шляхів розвитку соціалізму, та відзначити її односторонність¹⁰. Звернення до протоколів Політбюро ЦК КПЮ дає змогу пролити світло на формування позиції югославського керівництва та причини його протидії Сталіну.

У першому протоколі міститься не так вже й багато інформації про те, що дратувало Тіто та його соратників, що й природно: адже Тіто керувався думкою про відсутність серйозних розходжень із СРСР. Тому 19 лютого протоколіст зафіксував лише одну причину обурення сталінським тиском: “Питання економічних відносин з СРСР та озброєння нашої Армії. Не зрозуміло, чи бажає СРСР, щоб ми були сильною, озброєною країною. Озброєння – це величезний тягар. Ми маємо опертися, передовсім, на свої сили, внести зміни у П’ятирічний план і стати здатними до будівництва військової промисловості”¹¹. Політбюро призначило свого члена Ф.Лескошека відповідальним за військову промисловість і, подібно, вирішило проводити курс на її створення, незважаючи ні на що.

На засіданні 1 березня 1948 р. перелік претензій до Радянського Союзу був суттєво розширеним. Нагнітання конфлікту змусило членів Політбюро висловлюватися більш критично. За словами Тіто, “вони не хотіли йти нам назустріч у питанні озброєння нашої Армії”¹². Подібні припущення висловив С.Вукманович-Темпо, на думку якого, з питання розвитку армії в СРСР “тримають курс, спрямований на те, щоб зробити нас залежними від них”¹³. Одним із заперечень Тіто проти федерації з Болгарією також була турбота про розвиток югославської армії. Як колишня учасниця фашистського блоку, Болгарія підписала мирний договір, що обмежував її озброєння. Судячи з дещо туманного запису протоколу, Тіто не хотів, щоб ці обмеження поширилися і на армію Югославії¹⁴. Не поіменований у протоколі учасник засідання поскаржився, що під час переговорів у Москві про допомогу для розвитку армії “югославський військовий флот не береться до уваги”¹⁵. Членам Політбюро КПЮ також не сподоба-

⁸ Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ. S.234.

⁹ Ibid. S.234.

¹⁰ Васильева Н., Гаврилов В. Балканский тупик? (Историческая судьба Югославии в XX веке). Москва, 2000. С.190–191; Гибанский Л.Я. Формирование советской блоковой политики. – С.168–169.

¹¹ Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ. S.234.

¹² Ibid. S.237.

¹³ Ibid. S.239.

¹⁴ Ibid. S.242.

¹⁵ Ibid. S.244

лось, що Радянський Союз пропонує скоротити армію, бо, за радянською оцінкою, план розвитку промисловості, нібито, дуже великий, що Москва не має наміру допомогти Югославії у створенні авіаційної промисловості¹⁶. Та ж не названа особа (найімовірніше, це Й.Б.Тіто) заявила: “В нас повинна бути сильна армія – це запорука незалежності”¹⁷.

Керуючись цим постулатом, учасники засідання розглянули можливості самостійного розвитку військової промисловості. Загальний підсумок дискусії, як зазвичай, підбив Тіто. Він заявив, що основа військової промисловості є, потрібно “орієнтуватися лише на власні сили”, зробити наголос на розвитку авіації та скоротити програму по флоту, економити кошти та “багато жертвувати заради військової промисловості”, він також висловив упевненість у незмінності своїх планів¹⁸. Звичайно, адже сильна армія – запорука незалежності.

Така недвозначна позиція югославських комуністів не повинна дивувати. Лише три роки перед цим люди, що входили на той час до Політбюро та ЦК, відстояли незалежність та цілісність своєї країни в суворій та кровопролитній боротьбі. Для них зв’язок сильної армії та незалежності, подібно, був аксіомою. З цього випливає природний висновок: той, хто чинить перешкоди розвитку армії, посягає на незалежність Югославії.

Пізніше, на засіданні Політбюро 7 липня 1948 р., тобто вже після резолюції Комінформбюро, що засудила компартію Югославії, Тіто, виклавши причини конфлікту, першою назвав небажання Радянського Союзу допомагати у створенні югославської армії: “Відколи ми прийняли П’ятирічний план (тобто з 1947 р. – Ю.Ш.), почалися відмови. Обіцяв Сталін створити військову промисловість, але до листів (ЦК ВКП(б) навесні 1948 р. – Ю.Ш.) вони нічого не здійснили”¹⁹.

Загрозу незалежності Югославії члени Політбюро вбачали не лише в цьому питанні. Їм не подобалась також активність радянських спецслужб, що спостерігалася ще до цього, які, за словами Е.Карделя, вербували югославських громадян²⁰. В цьому зв’язку особливі підозри в них викликав задум радянського керівництва створити болгаро-югославську федерацію. У випадку її утворення болгарська компартія виступила б, за словами Тіто, як “троянський кінь у нашій партії”²¹. Що мав на увазі Тіто, пояснюють виступи Е.Карделя та А.Ранковича. Перший ще до слів Тіто недвозначно заявив про радянську позицію: “Вони хочуть з федерацією здійснювати потужніший вплив через НКВС”²². Ранкович, що курував спецслужби, заявив, що в Болгарії “росіяни мають повний доступ до всіх справ”, у тому числі до МВС. А сама федерація створюється за згодою болгар, в яких йде фракційна боротьба, в ході якої з ЦК БКП відбувається “відсунення людей, що розвивалися в країні”²³. Імовірно, Ранкович натякав, що в Болгарії гору беруть близькі Сталіну кадри, що відсиділись у Москві, поки БКП була в підпіллі.

Шпигуноманія взагалі властива сталіністам. Але тут її посилила відмова ВКП (б) допомагати Югославії в розбудові армії. Югославські сталіністи ухопилися за свої

¹⁶ Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ. S.244–245.

¹⁷ Ibid. S.244.

¹⁸ Ibid. S.246–247.

¹⁹ Ibid. S.253–254.

²⁰ Ibid. S.241.

²¹ Ibid. S.242.

²² Ibid. S.238.

²³ Ibid. S.243.

підозри щодо радянських планів підпорядкувати їх через федерацію особливо міцно. Коли 7 липня 1948 р. один із членів Крайового комітету КПЮ по Боснії та Герцеговині розмірковував про відносини КПЮ та ВКП(б), Тіто перебив його реплікою: “Відносини між двома країнами – розвідувальна служба”²⁴. А під час самого конфлікту з СРСР югославська пропаганда активно експлуатувала шпигунську тему, хоча доказів її значущості не знайшла, незважаючи на великі зусилля спецслужб.

Посиленню шпигуноманії та підозр щодо СРСР сприяли також дії члена ЦК КПЮ Сретена Жуйовича. Будучи незгідним з оцінками радянської політики югославським керівництвом, він вийшов на контакт з радянським послом О.Лаврентьєвим та переповів йому все, що чув на засіданні 1 березня. Коли інформація про це дійшла до Політбюро ЦК КПЮ, Жуйович був заарештований. Така ж доля спіткала ще одного значного діяча КПЮ – Андрія Хебранга, який заявив про згоду з позицією Сталіна. 12–13 квітня 1948 р. на першому після війни пленумі ЦК КПЮ було ухвалено рішення створити комісію з розслідування їхньої “антипартійної діяльності”. Звіт про свою роботу вона оголосила 9 травня 1948 р. на засіданні Політбюро. Вирішено було виключити їх з партії та передати для подальшого слідства органам держбезпеки²⁵.

Щодо С.Жуйовича цікаві дані наводять у своїх спогадах М.Джилас. Йдеться про те, що С.Жуйович мав звичку вести у приватний спосіб записи засідань, на яких він був присутній, таким чином у нього накопичилася доволі значна кількість різноманітних заміток. Зокрема, він вів свій протокол засідання Політбюро від 1 березня 1948 р. Потім, відчуваючи загрозу арешту, він віддав свої записи радянському послу О.Лаврентьєву на зберігання²⁶. Подальша їх доля невідома. Імовірно, вони були переправлені до СРСР та осіли в архівах МЗС. Якщо їх вдасться виявити, коло джерел з історії радянсько-югославського конфлікту, безсумнівно, розшириться.

Ще одне питання, яке було сприйнято югославськими комуністами як зазіхання на югославський суверенітет – це розбіжності з СРСР через Албанію. В попередні роки Югославія фактично встановила свій протекторат над цією країною. Однак події зими 1947–1948 рр. створили загрозу його ослаблення. Окрім самовбивства Спіру, що викликало невдоволення СРСР, та радянських спроб контролювати розташування югославських військ у цій країні, албанський уряд продав СРСР свою нафту, хоча Югославія теж мала потребу в ній. Судячи з усього, частина керівництва в Албанії, незважаючи на смерть Спіру, все ж намагалася взяти курс на визволення від югославської залежності.

Хоча ще в січні 1948 р. Сталін, за словами М.Джиласа, обіцяв, що дозволить “проковтнути Албанію”²⁷, вже в лютому той же Джилас з підозрою сприймав радянську позицію щодо Албанії. У протоколі Політбюро КПЮ від 1 березня зроблено такий запис про його виступ: “Виклав позицію з питання Албанії (випадок Спіру Нако). Вони створювали враження, ніби немає розходжень”²⁸. (Виходячи з безпосереднього контексту, можна також припустити, що йдеться не про Албанію, а про розбіжності з військових інвестицій, але ця версія суперечить тому, що говориться в протоколі: з радянського боку ніхто не приховував позицію з військових капіталовкладень). Настрої М.Джиласа підтримав Е.Кардель: “З питання Албанії не точно, що вони не відчу-

²⁴ Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ. S.256.

²⁵ Ibid. S.249.

²⁶ Djilas M. Rise and fall. San Diego–New-York–London, 1986. P.175.

²⁷ Ibid. P.152.

²⁸ Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ. S.239.

вають ніякого інтересу до Албанської армії”²⁹. Потенційне радянське вторгнення в зону югославського впливу стурбувало також Й.Б.Тіто. Він поскаржився: “Нафту Ради відібрали”³⁰. Цю ж подію він назвав серед причин конфлікту з СРСР вже у липні 1948 р.: “Нашу нафту албанці продали росіянам”³¹. А 1 березня Тіто відзначив ще й те, що Югославія постачає та одягає армію Албанії, тому “ми хочемо контролю над своєю армією”³². Але особливо чітко і навіть агресивно ставлення до албанського питання висловив Е.Кардель: “Албанію треба міцно тримати, тому що ми в неї багато вклали, і вона для нас важлива. Продовжити нашу політику (підкреслено в оригіналі. – Ю.Ш.) з усіх питань політичного та економічного співробітництва, як і раніше”. Радянський вплив в Албанії Кардель запропонував обмежити і навіть поставити під контроль: “Треба вимагати, аби радянські радники в Албанії були в складі групи у нас. (Кількість за нашою оцінкою)... Хай албанці виконують договір з СРСР, але і щодо нас виконують. Ми маємо право контролювати, що албанці роблять, які договори укладають... Наша політика щодо Албанії політично і економічно [залишається] такою ж, як і раніше, з тим щоб Албанія виконувала зобов’язання щодо нас, і, коли вона буде укладати які-небудь договори, то повинна погоджувати їх з нами”³³. Ідеї Карделя виявилися доволі привабливими для керівництва Югославії і воно дотримувалося їх, незважаючи на неухильне погіршення відносин з Албанією. На засіданні Політбюро 9 травня 1948 р. Тіто в зв’язку з цим зазначав: “З питання Албанії правильною є позиція, яку зайняв наш уряд. Взаємні обов’язки затвердити договором”³⁴.

Радянський диктат не дозволяв Югославії проводити самостійну зовнішню політику щодо Албанії – держави, яка в Політбюро КПЮ розглядалася майже як власна вотчина. Зрозуміло, це могло сприйматися югославськими комуністами лише як спроба радянського керівництва обмежити самостійність Югославії у зовнішній політиці та, відповідно, її незалежність.

По суті, все, що в югославських партійних вождів викликало невдоволення радянською позицією, так чи інакше стосувалося проблеми забезпечення незалежності. Ніяких інших конкретних вказівок на причини невдоволення в протоколах не міститься. Отже, саме загроза втрати незалежності Югославії, яку члени Політбюро вбачали в діях СРСР, і була основною причиною курсу на протидію сталінському диктату. Тіто сформулював цю позицію двома чеканими фразами: “незалежність важливіша” та “Ми не пішак на шахівниці”³⁵. Надалі, в міру розвитку конфлікту, комплекс ураженої національної гордості тільки зростає. На засіданні Політбюро 7 липня 1948 р., вже після висунення Сталіном усіх звинувачень на адресу КПЮ, в тому числі такого страшного на той час, як звинувачення в троцькізмі, Тіто перебив оратора, що вважав за потрібне визнати частину звинувачень, фразою: “Не хочу жити в соромі”³⁶. А Е.Кардель тоді ж заявив: “Чому ми нічого не визнали? Визнати це неможливо”³⁷.

Зайняти таку позицію було нелегко. Справа в тому, що в КПЮ роками культивувалася віра в геній Сталіна та необхідність союзу з СРСР. Тому, відкидаючи ста-

²⁹ Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ. S.240.

³⁰ Ibid. S.237.

³¹ Ibid. S.254.

³² Ibid. S.237.

³³ Ibid. S.240.

³⁴ Ibid. S.249.

³⁵ Ibid. S.241, 243.

³⁶ Ibid. S.255.

³⁷ Ibid. S.258.

лінські звинувачення, керівники КПЮ нерідко просто переступали через себе. Цікаві дані з цього приводу дає згаданий протокол засідання Політбюро від 7 липня. Це засідання було присвячене самокритиці членів крайового комітету КПЮ по Боснії та Герцеговині, які вважали, що треба було визнати частину сталінських звинувачень та відрядити представників КПЮ на засідання Комінформбюро в Бухарест. Характерно, що як прихильники, так і противники цієї ідеї робили ритуальні заяви приблизно однакового гатунку. Родолуб Чолакович, прибічник: “Я стверджував, що ми не могли б побудувати соціалізму без допомоги СРСР. Я продовжував наполягати, що росіяни основоположні”³⁸. Мілован Джилас, противник: “Досконалий ленінізм та Ленін, і Сталін... В нас немає іншого шляху, окрім як з СРСР”³⁹. При такому ідейному настрої дати відсіч ЦК ВКП(б) було непросто. Углеша Данилович, член ЦК КПЮ по Боснії та Герцеговині, виголосив: “Я зайняв позицію з двох питань – поїздка на Інформбюро та, по-друге, що є речі, які треба визнати. Виходячи з того, що Сталін підписав і другий лист”⁴⁰. Справжню драму вибору сформулював Р.Чолакович: “Якщо це з боку ВКП(б) не принципово, тоді коливаються мої комуністичні погляди... Пережив моральний злам. Хотів покінчити самогубством”⁴¹. Однак, як показали подальші події, у більшості керівників КПЮ бажання зберегти незалежність, над якою нависла загроза, виявилось сильнішим від вірності Сталіну та СРСР. Чому?

У другій половині 1940-х років специфіка національної гордості югославів проявлялась в її тісному зв'язку з соціалізмом. Вожді КПЮ пишалися, що в просуванні до соціалізму в їхньому розумінні цього слова вони зробили більше, ніж будь-яка країна світу, крім СРСР. І тепер їм заявляли, що це не так. До речі, через це конфлікт з СРСР швидко набув форми суперечки про шляхи побудови соціалізму. Хоча ця обставина пояснює хворобливість реакції югославського керівництва на сталінські звинувачення, воно далеко не достатнє, бо залишаються факти, щодо яких воно безсиле. Протокол засідання Політбюро від 1 березня показує, що вже тоді вожді КПЮ дійшли висновку, що між СРСР та Югославією є розходження у поглядах на шляхи розвитку соціалізму. Між тим, звинувачення ЦК ВКП(б), начебто КПЮ відступила від єдиного вірного шляху (перший лист), ще не були висунуті. На той момент підставою для невдоволення ЦК КПЮ були тільки розходження у зовнішньополітичних питаннях, визнані загрозою для незалежності. Таким чином, ми підходимо до проблеми, яку роль відіграла “незалежність” у ціннісній орієнтації КПЮ і чим вона була зумовлена.

Різноманітні факти, що наводяться як у науковій літературі, так і в джерелах, показують, що вожді КПЮ були прихильниками повного, нічим не обмеженого суверенітету своєї країни. Так, відразу після визволення Югославії в 1945 р. Тіто публічно заявив, що віднині його країна не буде іграшкою ні в чийх руках. Побудова його промови була такою, що можна було припустити, що він мав на увазі всі великі держави, з Радянським Союзом включно. М.Джилас розповів про реакцію Тіто на дані міністерства зовнішніх справ, про те, що договір про спільне югославсько-радянське товариство повітряного транспорту обмежує суверенітет Югославії. Тіто вибухнув словами: “Цього не може бути! Суверенітет має бути збережений”⁴².

³⁸ Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPI. S.254.

³⁹ Ibid. S.257.

⁴⁰ Ibid. S.255.

⁴¹ Ibid. S.254.

⁴² Djilas M. Rise and fall. P.95.

Однак щодо своїх сусідів, у тому числі тих, що обрали шлях “соціалізму” по-сталінськи, керівництво КПЮ проводило зовсім іншу лінію. Тут суверенітет до уваги не брався. В архівах радянського МЗС виявлено документ, з якого випливає, що вже в січні 1945 р. члени офіційної югославської делегації довели до відома Сталіну, що мають територіальні претензії до Угорщини, Румунії та Греції, причому не обумовлені етнічними причинами (від Угорщини хотіли отримати території з покладами вугілля, від Румунії – залізобудівні заводи, а від Греції – навіть порт Салоніки)⁴³. Але це були нереальні наміри. А от курс ЦК КПЮ щодо Албанії і поступове підпорядкування собі цієї країни далеко переважає те, що здійснював Сталін щодо своїх центральноєвропейських союзників. Таким чином, у принципах зовнішньої політики Югославія на той час суттєво не відрізнялась від СРСР. Хіба що тільки керівники КПЮ у ставленні до албанських представників не дозволяли собі такого хамського поводження, як Сталін до югославської делегації в лютому 1948 р.

Нехтування суверенітетом сусідів та хвороблива вразливість у питаннях власної незалежності характерна для багатьох інших сталіністських режимів. Сучасні дослідники Н.Васильєва та В.Гаврилов зазначають, що “через десять років ситуація з Югославією з точністю до найдрібніших деталей повторилася на Далекому Сході, де відбувся розрив СРСР з Китаєм. Амбіції китайських лідерів та їх підходи до рішення регіональних проблем зіштовхнулися з жорсткою протидією з боку радянського керівництва...”⁴⁴ В чомусь подібна ситуація з ущемленням суверенних амбіцій повторилася у відносинах Албанії та Югославії. Судячи з усього, група Енвера Ходжи доклала чимало зусиль, аби, роздмухуючи радянсько-югославський конфлікт, відновити незалежність Албанії⁴⁵. Приклади хворобливого прагнення ствердити свою незалежність від старшого партнера можна продовжувати. Цікавий матеріал про радянсько-в’єтнамські відносини в 1960–70-ті роки наводить у своїх спогадах М.Ільїнський. В’єтнамські посадовці контролювали радянських громадян і всіляко підкреслювали необхідність підкорятися їхнім вимогам нарівні з іншими іноземцями. Незважаючи на ту винятково важливу роль, яку відігравали радянські фахівці у визвольній війні в’єтнамського народу, на них у повному обсязі розповсюджувався грізний закон “10-67”, що карав в’єтнамців за несанкціоновані контакти з іноземцями – до страти включно⁴⁶. Тут також можна згадати відносини СРСР та Румунії за часів Н.Чаушеску тощо.

Очевидно, така поведінка в міжнародних відносинах – це наслідок спільної особливості сталінської ідеології, яка сформувалася в 1930-ті роки. Їй властива установка на максимальну централізацію влади⁴⁷ і, відповідно, на підпорядкування її вторинних центрів (наприклад, слабших держав) головному центру. З іншого боку, після 1934 р. та рішень VII конгресу Комінтерну всі сталіністи пройшли тривалу ідеологічну підготовку, в ході якої міцно засвоїли ідею, що захист національного суверенітету – одне з найважливіших завдань комуністів. Після приходу до влади сталіністів у ряді держав це протиріччя ідеологічних установок вийшло на поверхню та сприяло розвитку міждержавних конфліктів у “соціалістичній” співдружності. Лише пізніше, після накопи-

⁴³ Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953. Т.1. Москва–Новосибирск, 1997. С.128.

⁴⁴ Васильєва Н., Гаврилов В. Балканский тупик? С.237–238.

⁴⁵ См.: Чувахин Д.С. С дипломатической миссией в Албании // Новая и новейшая история. 1995. №1. С.114–131.

⁴⁶ Ильинский М.М. Индокитай: Пепел четырех войн (1939–1979 гг.). Москва, 2000. С.102, 275.

⁴⁷ Див: Шубин А.В. Вожди и заговорщики. Москва, 2004.

чення значного негативного досвіду, керівники низки сталіністських держав зуміли врахувати його і зробили відповідні висновки.

Таке припущення дає змогу по-іншому осмислити слова Карделя, Джиласа і Тіто на засіданні Політбюро 1 березня 1948 р. про “ідеологічні розходження” з СРСР “з питання розвитку соціалізму”. Ключовою для розуміння тут є оцінка Тіто. Оскільки вона записана в протоколі дуже сумбурно, процитуємо її повністю: “З питання федерації я не змінив думки. У росіян визріла ідея оточення централістського. Югославія підтвердила шлях до соціалізму. Росіяни по-іншому бачать свою роль. Питання ставиться ідеологічно. Праві ми або ні? Ми праві. Вони на національне питання дивляться по-іншому, ніж ми. Було би помилкою зрозуміти комуністичну дисципліну. Якщо це наносить шкоду якійсь новій концепції. Вони ніде не хотіли досі популяризувати. Ми не пішак на шахівниці”⁴⁸. Цей плутаний запис дещо пояснюють слова М.Джиласа: “Питання, чи буде соціалізм розвиватися вільно, або розширенням СРСР. Ідейний бік результату нової Югославії”⁴⁹. Вочевидь, йдеться саме про різні концепції взаємин між “соціалістичними” державами, які в термінології Тіто позначені як “національне питання: прихованим централістським мріям Сталіна, спрямованим на поглинення нових соціалістичних держав, протистоїть ідея їх вільного спільного розвитку без поглинення та підпорядкування. В сутності, вожді КПЮ хотіли від СРСР того ж, чого від них домагалось керівництво Албанії.

Протокол засідання від 1 березня до неможливого суперечливий: члени Політбюро намагаються зберегти незалежність своєї країни в майже недоторканому вигляді, виводять цю проблему на рівень ідеологічних розходжень зі своїми радянськими вчителями і водночас розробляють плани, як позбавити незалежності іншу країну (міцніше тримати Албанію).

Втім, один вислів Е.Карделя на пленумі 1 березня 1948 р. ніби не вкладається в цю схему. Але це лише на перший погляд. Маючи на увазі, найімовірніше, країни “народної демократії”, Кардель заявив: “Росіяни не хочуть, щоб у цих країнах створювалася якась формація, що дозволяла би цим країнам розвиватися до соціалізму”⁵⁰. Але якщо соціалізм – це гарантія незалежності, то обмежувати незалежність⁵¹ означає перешкоджати у праві на соціалізм. Таке пояснення може здатися натягнутим, адже, за протоколом, Кардель виголосив ці слова задовго до того, як Тіто і Джилас висловились про централізм та свободу розвитку. Однак у даному випадку всі троє людей належали до вузького керівництва, яке лише одне й мало реальну владу, тому вони регулярно між собою контактували та обмінювалися думками. Так що їхні заяви майже через 20 днів після сталінського диктату не могли не відобразити якусь спільну позицію.

Таким чином, протоколи Політбюро ЦК КПЮ дають підстави зробити висновок, що причиною, яка викликала в ЦК різке неприйняття зовнішньої політики СРСР щодо Югославії, стало загострене відчуття державної незалежності, яке прищепило їм саме ж радянське партійне керівництво. Не варто забувати також про досвід Другої світової війни, що закріпив це відчуття у свідомості югославських сталіністів. Загалом же аналіз протоколів показує, що розуміння радянсько-югославського конфлікту

⁴⁸ Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPI. S.242–243.

⁴⁹ Ibid. S.243.

⁵⁰ Ibid. S.240.

⁵¹ Див. наприклад: Програм Комунистичке партије Југославије // V конгрес КПЈ. Стенографске белешке. Београд, 1949. С.874–875, 878, 887.

вимагає уважнішого ставлення до протиріч ідеології та психології сталіністів 30-х років, а також до пропагандистської роботи Комінтерну. Необхідно з'ясувати не тільки об'єктивні причини конфлікту, а й те, як вони зафіксувалися в свідомості учасників та чим керувалися політики при виборі лінії поведінки. Однак все це лише найпростіша частина завдання. Ідеї та уявлення мають властивість пристосовуватися до оточуючої їх реальності та зникати у випадку повної невідповідності. Тому мало виявити, якими ідеями керувались ті або інші політики – необхідно визначити ті об'єктивні причини, що дають змогу соціальній матерії відтворювати та підтримувати сталість того чи іншого комплексу уявлень.

**SOVIET-YUGOSLAVIAN CONFLICT
ACCORDING TO THE PROTOCOLS OF POLITBURO OF CC OF CPY**

Yury SHAKHIN

*Odesa I.Mechnikov National University
12, Shchepkina str., Odesa, 65026
The Chair of New and Newest History*

The article is devoted to the analysis of Politburo of CC of CPY protocols as sources for the history of Soviet-Yugoslavian conflict. It is given that protocols have material which helps to understand the reasons of Yugoslavian rulers for fight against Stalin. During studying of resistance motives the analogies are made with behaviour of stalinists in other countries.

Key words: protocols, Politburo, Soviet-Yugoslavian conflict, foreign relations, Yugoslavia, Albania, Bulgaria, USSR.

Стаття надійшла до редколегії 15.06.2006
Прийнята до друку 26.06.2006